

למרכזיות הדמיון המעמדי בראשית הלאומיות היהודית

רונה ברנס

תקציר

מאמר זה מציע בחינה של הלאומיות היהודית המוקדמת דרך אחד היסודות המשפיעים ביותר בתקופת התהוותה – הדמיון המעמדי. בתוך כך מוצעת מסגרת רעיונית מורחבת לבחינת שורשי הרעיון הלאומי היהודי בכלל והפרוטו־ציוני והציוני המוקדם בפרט. הדיון מבקש להאיר את מרכזיות השיח ההיררכי־חברתי, הטרומ־מפלגתי, בשיח הלאומי המתהווה ולהדגיש את תרומתו המכרעת לעיצוב הרעיון הלאומי בראשית ימי התהוותה של האידאולוגיה הציונית. בהיעדרה של שפה לאומית מגובשת, פעמים רבות בוטאו כמיהות לאומיות כשאיפות מעמדיות. שני סוגי השיח היו כרוכים זה בזה וצמחו זה מתוך זה, עד אשר פעמים רבות קשה להבדיל בין השניים. תופעה זו ראויה לעיון מורחב ויסודי, ועדיין זה חסר במחקר. בתשתית הדמיון והשיח המעמדי־לאומי של התקופה ניצבו השאיפות הבורגניות־ליברליות ואף הבורגניות־שמרניות, ולכן אלה מוצגות כמפתח להבנת התהוות הרעיון הלאומי היהודי המודרני בכלל.

אמנם השפעת השיח החברתי־מעמדי על עיצוב התהוות הלאומיות היהודית המוקדמת נדונה במחקר, אולם בעיקר כרקע להתרחשויות, ולא כיסוד מעצב. להבדיל ממחקרים אחרים אשר עסקו במעמד דרך האידאולוגיה הסוציאליסטית ומזוויות מפלגתיות, או לחלופין אשר בחנו את רעיון המעמדות בסוגיה נקודתית בהתהוות התנועה הלאומית, מאמר זה מציע ניסיון להתחקות על רעיונות מעמדיים בקנה מידה רחב יותר – כמו דפוסי מחשבה בולטים שעמדו בבסיס השיח הלאומי הפרוטו־ציוני והציוני המוקדם. לבסוף יצביע המאמר על המעבר מן השפה המעמדית, שאפיינה את התקופה הנדונה, אל השפה הוויטליסטית בתקופתה הקלאסית של הציונות הארץ־ישראלית.

מילות מפתח: בורגנות, היסטוריה של הרעיונות, לאומיות, לאומיות יהודית, מעמד, סטטוס, רדיקליות, שמרנות

* מאמר זה נכתב בבחינת צוהר לעבודת המחקר המקיפה לדוקטורט שכתבתי בנושא זה, בהנחיית פרופ' שמואל פיינר ופרופ' יצחק קונפורטי באוניברסיטת בר־אילן. אני מודה לשניהם על קריאתם היסודית ועל הערותיהם החשובות.

למרכזיות הדמיון המעמדי בראשית הלאומיות היהודית

האיכר שמח בחלקו, הסוחר לא יקנא בבעל האחוזה, ובעל האחוזה בבעל בית המלאכה, והפועל בהם – כי אין עושר נפרץ ואין עניות נפרזה.

אלחנן לייב לוינסקי, 'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי'.¹

לאום ומעמד

שתיים מסוגיות היסוד החשובות ביותר אשר הטרידו, ועודן מטרידות, את הדמיון הפוליטי המודרני הן שאלת המעמד ושאלת הלאומיות. שאלת מקומו החברתי של האדם לעומת סביבתו הייתה כרוכה תמיד בשאלת זהותו האישית, ובעיקר מסוף המאה ה־18 נכרכה שאלה זו גם בשאלת הלאומיות, כחלק מ'השאלה המודרנית' בכלל.² כפי שהסביר האנס קוהן, 'הלאומיות קשורה בשאיפה הבסיסית של האדם להיטיב עם מצבו'.³ מבחינה זו, הלאומיות היהודית אינה יוצאת דופן. הסוגיה המעמדית הנדונה במאמר זה מתייחסת לפרובלמטיקה הרחבה של מקום האדם בהייררכייה החברתית המודרנית.⁴ בתחילת המאה ה־20 הבחין מקס ובר בין שני רכיבים מרכזיים שמשפיעים על מקום זה. רכיב אחד הוא השייך הנגזר מעיסוקו וממשאביו החומריים של האדם. בעקבות המסורת שהתגבשה בשיח מדעי החברה במאה ה־19 הגדיר ובר את הרכיב הזה כ'קלאס' (Klasse), המתורגם בדרך כלל לעברית כמעמד. הרכיב השני הוא דימוי האדם בראי חברתו, כלומר הכבוד והיוקרה שהוא נהנה מהם. את אלה כינה ובר 'שטאנד' (Stand), והמונח תורגם לעברית ולאנגלית כסטטוס (Status).⁵ מאמר זה עוסק במרכזיות הדמיון המעמדי בהתהוות הלאומיות המוקדמת, אשר הורכב הן מסוגיות אשר אפשר לסווג כקלאס והן מאלה הקשורות בסוגיות הסטטוס. נוסף על כך, אף על פי שפעמים רבות שני הרכיבים הללו חופפים (מעמד כלכלי גבוה קשור פעמים רבות בדימוי חברתי גבוה ולהפך), המאמר מצביע גם על האופן שהניעו לעתים המתחים בין שני אלה למציאת פתרונות לאומיים. מתוך בחינה זו אף מוצגת נטייתה החברתית השמרנית של מחשבת התקופה.

1 רחל אלבוים-דרור, *המחר של האתמול*, ב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, עמ' 73.

2 John Schwarzmantel, *The Age of Ideology*, Macmillan, Houndmills 1998, pp. 5-8

3 Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Collier Books, New York 1944, p. 16; Idem, *Nationalism: Its Meaning and History*, Robert, E. Krieger Publishing Company, Florida 1965, p. 10

4 William Outhwaite (ed.), *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, Blackwell, Oxford 2006, p. 624

5 Max Weber, 'Class, Status, Party', in: David B. Grusky and Szonja Szelenyi (eds.), *The Inequality Reader*, Routledge, London 2018, pp. 64-75

פרויקט הלאומיות האירופי, אשר ראשיתו במאה ה־18, היה גם פרויקט 'האחדות' קבוצות חברתיות שונות, ומתוך כך – יצירת הרעיון של סולידריות בין הקבוצות, על בסיס המכנה המשותף החדש הנשען על הרעיון הלאומי החדש אשר כביכול הוא עיוור למעמד חברתי.⁶ ליה גרינפלד הגדירה את הלאומיות המודרנית כהזדהות אליטיסטית מעיקרה, אשר דוחקת לשוליים את הריבוד החברתי הראלי הקיים בכלל חברה: 'כל חבר ב"עם" [...] לוקח חלק בתכונתו העליונה, האליטיסטית, וכתוצאה מכך, אוכלוסיה לאומית מרובדת-חברתית נתפסת כהומוגנית במהותה, והקווים של סטאטוס [status] ומעמד כלכלי [class] נתפסים כשטחיים'.⁷

אם כן, הלאומיות כרעיון תאורטי נתפסה – ועודה נתפסת פעמים רבות – מעין גג שתחתיו כל שכבות החברה יכולות כביכול לחסות יחד, בשוויוניות מסוימת.⁸ עם זאת, בהקשר של היהודים, עליית הסנטימנט הלאומי נכרכה בעיני רבים בשאיפות לגיוון מעמדי פנים-יהודי דווקא, ליצירתו מחדש או לחיזוקו (לצד רעיון הסולידריות הבין-מעמדית, שגם הוא אפיין את עליית הלאומיות היהודית).⁹

מירי אליאב-פלדון כבר הצביעה על התמה החוזרת של תיאור קשת מקצועות ומעמדות 'נורמלית' כאחד המאפיינים המרכזיים של דמיון העתיד של מדינה יהודית בכתביה האוטופית בת הזמן (דוגמה נאה לכך יש במוטו למאמר זה),¹⁰ אך שאלת המעמד בכלל וסוגיית הגיוון המעמדי בפרט הטרידו לא רק את כתבי האוטופיות, אלא היו נדבך קריטי בהתהוות הלאומיות היהודית בכל ביטוייה הרעיוניים. אמנם השפעת המעמדות המודרניים על הלאומיות היהודית נדונה במחקר, אולם לא כאחד מיסודותיה המעצבים אלא בעיקר כרקע להתרחשויות.¹¹ גם כאשר נדונה הסוגיה המעמדית והכלכלית כמרכזית בדיון הלאומי היהודי המודרני נעשה הדבר בעיקר בהקשר של העלייה השנייה. שמואל אטינגר למשל הציג את 'תיקון המבנה החברתי-כלכלי' של היהודים כמאפיין מבדיל של העלייה

6 Anthony Smith, *Nationalism and Modernity*, Routledge, London 1998, pp. 30-32;
John Breuilly, 'On the Principle of Nationality', in: Gareth Stedman Jones and Gregory
Claeys (eds.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*,
Cambridge University Press, Cambridge 2011, pp. 83-85

7 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press,
Cambridge, MA 1992, p. 7. התרגום שלי.

8 Gareth Stedman Jones, 'Elusive Signifiers: 1848 and the Language of "Class Struggle"',
in: Douglas Moggach and idem (eds.), *The 1848 Revolutions and European Political
Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York 2018, p. 450

9 ראו בעניין זה למשל: אניטה שפירא, *חרב היונה, עם עובד*, תל אביב 1992, עמ' 37-52.

10 Miriam Eliav-Feldon, "'If You Will It, It Is No Fairy Tale": The First Jewish Utopias',
The Jewish Journal of Sociology, xxv, 2 (December 1985), pp. 91-94

11 ראו למשל: יעקב כ"ץ, *לאומיות יהודית, הספרייה הציונית, ירושלים תשל"ט*, עמ' 19-20; יוסי
גולדשטיין, *אנו היינו ראשונים*, מוסד ביאליק, ירושלים 2015, עמ' 26-29.

השנייה לעומת העלייה הראשונה.¹² הסוגיה המעמדית-לאומית אף נדונה בידי חוקרים דרך האידיאולוגיה הסוציאליסטית מזוויות מפלגתיות או לחלופין בבחינת המעמד שהתבטא בסוגיות נקודתיות בתנועה הלאומית היהודית.¹³ המאמר מבקש לתקן את הבנת הקשר בין סוגיית המעמד לסוגיית הלאומיות היהודית ולהציב את המעמד ואת הסוגיה המעמדית הרחבה בתור גורם מעצב מרכזי בהתהוות הדמיון הלאומי בכלל ומראשיתו, אשר יש לבחננו בחינה יסודית, על השלכותיו הפוליטיות והחברתיות. נראה כי מתוך פריזמה זו מתבלטים כמעט מאליהם יסודות הציוויליזציה הליברל-בורגנית, אשר השפיעה עמוקות על התעצבות החברה היהודית בתקופה זו, ובעיקר על התעצבות השיח והדמיון הלאומי המודרני בתוך כך.¹⁴ אין בכך תמה, שכן ההבטחה הגלומה בכל אינדיווידואל לעלייה מעמדית (ובכלל זאת הטבת מעמדו הכלכלי והסטטוס החברתי) היא מן הערכים החשובים ביותר בהפיכת הבורגנות לכוח הרעיוני הדומיננטי של אירופה המודרנית.¹⁵ בחינת הלאומיות המוקדמת דרך השיח המעמדי אף מחדדת את הבנת התופעה הלאומית היהודית המוקדמת כתופעה פוליטית שמרנית מבחינה חברתית וכלכלית, ובפירושו לא רדיקלית, אשר פעלה בעיקר בגבולות הדמיון הליברלי-קונסרבטיבי, ובעיקר לפי ההיררכיות המקובלות בחברות הלאומיים הגדולים באירופה.

- 12 שמואל אטינגר, 'האידיאולוגיה של העלייה השנייה על רקע המחשבה החברתית והמדינית של יהודי מזרח-אירופה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), *העלייה השנייה*, כרך מחקרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 3-10, ובעיקר עמ' 5-8.
- 13 ראו למשל: יוסף מגן, *פולמוס שנשכח - מי צריך פועלים יהודים בארץ ישראל?*, עמודות, תל אביב 1994; דניאל גוטוויין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים, הירש ומנוטג'וו, ציון, סב (תשנ"ז)', עמ' 47-74; Commemorative; Liora R. Halperin, 'Forging Beginnings: Commemorative and the Politics of the "First Aliyah"', *Journal of Israeli History*, 38, 1 (2020), pp. 53-76; Idem, *The Oldest Guard: Forging the Zionist Settler Past*, Stanford University Press, Stanford, CA 2021; Eran Kaplan, *Beyond Post-Zionism*, SUNY Press, Albany 2015, pp. 113-146, and especially p. 144; Yigal Schwartz, *The Zionist Paradox*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2014, pp. 49-96.
- 14 הנרי וטרמן, 'יהודים, בורגנות וחברה בורגנית בעידן ליברלי בגרמניה 1840-1880', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1979; מיכאל גרץ, 'ההתארגנות הכלל-יהודית - עיון מחודש', בתוך: ישראל ברטל (עורך), *קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו*, ג, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2004, עמ' 215-216; 'The *Verbürgerlichung* of the Jews', 216-215; Jürgen Kocka and Allan Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in the Nineteenth-Century*, Berg, Oxford 1993, pp. 367-391.
- 15 Jürgen Kocka, 'The European Pattern and the German Case', in: Idem and Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, p. 7; Peter Gay, *Schnitzler's Century - The Making of Middle-Class Culture 1815-1914*, Norton, New York 2002. עודד היילברונר, 'למקורותיהם של המושגים "מעמד הביניים" ו"בורגנות" במערב', *קתרסיס*, 22 (קיץ תשע"ה), עמ' 127-159, ובעיקר עמ' 136 והלאה; גרץ, שם, עמ' 217.

הטיעון מתמקד בעיקר במחשבה הפרוטו־ציונית בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־19 בין אירופה לארץ ישראל, ערב עליית הפוליטיקה הלאומית הציונית. באמצעות הצגת שלוש סוגיות מעמדיות מרכזיות בדמיון הלאומי של התקופה – הכמיהה להנהגה פוליטית נשגבת, הכמיהה לעלייה מעמדית ואידאל האיכר בשיח הלאומי – מוצע מבט פנורמי מתומצת על כמה מדפוסים המחשבה המעמדיים הבולטים בשיח הלאומי לפני התהוות הפוליטיקה המפלגתית. כדי לעשות זאת יתבסס הדיון על כמה ז'אנרים, ובהם מאמרים פרוגרמטיים, נאומים, זיכרונות וחיבורים אוטופיים – המאפשרים את בחינת הסוגיה ממגוון נקודות מבט. לבסוף, יפתח המאמר צוהר לתקופה העוקבת לזו הנדונה כאן, ויצביע בקצרה על המעבר שהתרחש במחשבת הלאומיות היהודית משפה לאומית־מעמדית, הנוטה לשקף בעיקר עמדות ליברליות־שמרניות, אל שפה לאומית־וויטליסטית, בעיקר לאחר מותו של תאודור הרצל ב־1904, שאפיינה את תקופת הלאומיות היהודית הקלאסית ושיקפה עמדות חברתיות ופוליטיות רדיקליות.

הכמיהה לפוליטיקה נשגבת

אחת הסוגיות הראשונות שעסקו בהן פעילים וכותבים לאומיים בתקופה הנדונה הייתה סוגיית ההנהגה. מה יכולה להיות ההנהגה המתאימה לעידן הפוליטי החדש שהביאה עמה המאה ה־19? בראשית התהוות הרעיון הלאומי היהודי, הנטייה הברורה הייתה בלי ספק לפוליטיקה 'של מעלה', כלומר הנהגה פוליטית שתהיה מורכבת מאליטות, כאלה ואחרות. ביטויים נטייה זו נמצאו הן במישור האינטלקטואלי־ספקולטיבי בקרב האינטלקטואלים והמשכילים בני הזמן (עם חלומות על מלכים פילוסופיים כמנהיגים או על 'סופרי ישראל' כראשי הקהל),¹⁶ הן בניסיונות מעשיים לייצר הנהגה פוליטית ראלית שתתאים לתקופה. בשל קוצר היריעה אתמקד כאן בביטויים הספקולטיביים פחות של נטייה זו. מעמד העילית ותפקידו בחברה נדונו במחשבת התקופה בכלל, בפילוסופיה, במחשבה הפוליטית וגם בתחום מדעי החברה.¹⁷ זה היה דיון טבעי בעידן של חוסר ודאות פוליטית ושינויים חברתיים יסודיים.¹⁸ תקופה זו באירופה הייתה גם תקופה של מחשבה סוציאליסטית

16 על תפיסת האליטיזם בקרב המשכילים היהודים באימפריה הרוסית במאה ה־19 עוד לפני עידן הלאומיות ראו בתוך סבטלנה נטקוביץ': 'What Is Permitted to Jupiter: Is Not Permitted to an Ox', *Jewish Social Studies*, 27, 3 (Fall 2022), pp. 158-188. להרחבה, ראו: רונה ברנס, 'אוטופיות מהוגנות: מעמד וחברה במחשבה היהודית־לאומית בראשית דרכה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2023, עמ' 22-134.

17 Philipp Korom, 'Elites, History of the Concept', in: James D. Wright (ed.), *The International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, London 2015, pp. 390-395. (Mosca) ווילפרדו פארטו (Pareto) את מה שמכונה 'התאורייה של האליטות' ('Elite Theory').

18 יעקב טלמון, עידן האלימות, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 33-34.

ענפה, אשר בחלקה דמיינה חברות ללא מעמד עילית מנהיג, ואף על פי שהייתה זו תקופה של שינויים חברתיים אדירים, בלי ספק בתמונה הכוללת נשמרו הכוח והיזקרה החברתית והפוליטית של מעמדות העילית המסורתיות, אשר חברו לכוחות הליברלים העולה.¹⁹ בהקשר של היהודים, כמו באירופה בכלל, אין ספק שעידן הלאומיות היהודית היה כרוך בערעור מעמדן של האליטות המסורתיות – הדתיות (רבנים) וגם החילוניות (פרנסי הקהילות). אך כפי שהסבירו אלי לדרהנדלר, בנג'מין נתנס ומתיאס להמן, ושוב – כמו ההתפתחות הרעיונות הפוליטיים באירופה, כוחם והלגיטימציה ההנהגתית של המעמדות המסורתיות בקרב הציבור היהודי לא נעלמו באחת.²⁰

למעשה, עם ניצני ההתעוררות הרעיונית הלאומית, בעיקר משנות השישים עד תחילת שנות השמונים, קיוו רבים כי דווקא מהפילנתרופים היהודים הגדולים תצא ההנהגה הלאומית הפוליטית. אבל ציפיות אלה מהם נבעו לא רק מהמסורת הקהילתית של ההישענות על פרנס הקהילה, אלא היו ביטוי לניצנים של מחשבה פוליטית רחבה אשר התאפיינה מצד אחד בדרישה לסולידריות לאומית מהמעמדות הגבוהים ומצד אחר בשאיפה להשתתפות יהודית באליטה הפוליטית הבין-לאומית ובנשגב המעמדי הבין-לאומי.²¹ דוד גורדון, שהיה עורך השבועון העברי המשפיע המגיד, העלה שוב ושוב בשנות כתיבתו את הציפייה להנהגת המעמדות הגבוהים בהקשר הלאומי. במאמר ידוע בשם 'בשובה ונחת תיושועון' שפורסם בשבועון ב' 1863²² קשר גורדון בין עליית המעמדות הגבוהים היהודים ובין ההתעוררות הלאומית היהודית²³ וקרא להתגייסות לאומית דרך סולידריות בין-מעמדית. הוא קבע כי יישוב ארץ ישראל בידי היהודים לא יצליח אלא אם כן השועים היהודים, אשר נהנים ממהלכים בחצרות מלכי אירופה, לא זו בלבד שיירתמו

19 ראו למשל: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System — Centrist Liberalism*, *Triumphant, 1789-1914*, vol. iv, University of California Press, Berkeley 2011, pp. 66-108

20 Matthias B. Lehmann, "'A New Book in Jewish Affairs Begins': Maurice de Hirsch and the Waning Power of Jewish Philanthropy at the Fin-de-Siècle", *Journal of Modern Jewish Studies*, 17, 4 (2018), pp. 472-486; Eli Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics*, Oxford University Press, New York 1989, pp. 149-153; Benjamin Nathans, *Beyond the Pale*, California University Press, Berkeley 2002, p. 198

21 אביגיל גרין זיהתה את התקופה שבין 1840 ל-1880 כתקופת התהוותו של היהודי הבין-לאומי, אשר פעילותו מאופיינת בהתייחסות אל היהודים כקהילה כלל-עולמית ואשר צמח על בסיס הדוגמה של אנשים כמו מונטיפיורי, אדולף כרמיה ולודוויג פיליפסון. Abigail Green, 'The "West" and the Rest: Jewish Philanthropy and Globalization to c. 1880', in: Rebecca Kobrin and Adam Teller (eds.), *Purchasing Power — The Economics of Modern Jewish History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016, p. 157

22 ראו על כך גם בתוך: Yosef Salmon, 'David Gordon and Ha-Maggid: Changing Attitudes Toward Jewish Nationalism, 1860-1882', *Modern Judaism*, 17, 2 (1997), pp. 109-124, especially pp. 110-111

23 המגיד, 14, 2.4.1863, עמ' 106.

לעניין היישוב בארץ אלא שיעמדו בראש היהודים. בנוגע לחברה ליישוב ארץ ישראל (שהקים חיים לוריא בפרנקפורט בשנת 1860)²⁴ הוא כתב:

לא יצליח חפץ בעלי החברה [החברה ליישוב ארץ ישראל] בידם כל זמן שלא יעמדו בראשה אלה מגדולי ושרי אחינו ב"י אשר יש היכלת בידם להתיצב לפני מלכים ושרי הארץ ובעזרתם יוכלו להניח היסוד העקרי להחברה ההיא אשר בלעדו לא תוכל להגיע אל המטרה! אם יעמדו בראשה שרי בית ראטשילד והשר משה מאנטעפיארע בלוית חברת שליחי קהלות בריטניא הנ"ל, גם בעלי חברת 'כל ישראל חברים' בצרפת ועוד שרים; גדולים ונכבדים מאחב"י [...] רק אז תוכל החברה עמוד, בחצרות המלכים לדבר טוב על אחיהם.²⁵

הציפייה ההנהגתית מן הפילנתרופים, אשר לכמה מהם נוספה הילת אצולה של ממש (כמו במקרים של משה מונטיפיורי ואדמונד דה רוטשילד), נבעה לא רק מטעמים מעשיים, אלא – ובמידה לא פחותה – מאותה כמיהה לפוליטיקה 'מלמעלה' כחזון לאומי, כמיהה לנשגב פוליטי יהודי, אשר יהיה בו כדי לבסס לגיטימציה שלטונית, פוליטית. ישראל ברטל למשל כתב על מונטיפיורי והעיר: 'בדמיונם של יהודי מזרח אירופה היה אותו "דייטש" לבוש בגדי שרד בעל כוחות על-טבעיים, עשיר כקורה שעומד 'לקנות את כל יהודי רוסיה בכסף ולהושיבם במדינה אחרת תחת מלכות אינגלאנד'.²⁶ לאחרונה הדגים פרנסואה גנה באמצעות מכתבי ברכה ותודה שכתבו יהודים מרחבי העולם למונטפיורי כיצד גילם מונטיפיורי בדמיון התקופה את התהוותה של קהילה יהודית מדומיינת בין-לאומית. בעקבות ישראל ברטל ואביגיל גרין תיאר גנה כיצד – בייחוד בקרב היהודים במזרח אירופה – סימן היחס אל מונטיפיורי תפנית בשנות השמונים של המאה ה-19 בהתייחסות אל הפילנתרופ היהודי וזיהויו עם זן חדש של מנהיג.²⁷ בראשית שנות השמונים הושלכו פנטזיות ותקוות דומות, אם כי בקנה מידה מצומצם הרבה יותר, גם על דמותו האקסצנטרית של (סר) לורנס אוליפאנט הנוצרי.²⁸

24 גצל קרסל, 'החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל', בתוך: שמואל אלמוג (עורך), לפני היות הצינונות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1981, עמ' 197-206.

25 המגיד, 18, 6.5.1863, עמ' 138. בעיתון מצוין 6.4.1863, אך זו טעות.

26 ישראל ברטל, 'לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר?', גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, הספרייה הציונית, ירושלים, 1994, עמ' 224.

27 François Guesnet "The Great Sir, Unique Among His People": Envisioning Jewish Unity and Leadership in East European Tributes to Sir Moses Montefiore", in: Paweł Maciejko and Scott Ury (eds.), *Making History Jewish – The Dialectics of Jewish History in Eastern Europe and the Middle East, Studies in Honor of Professor Israel Bartal*, *Studia Judaeoslavica*, 12 (2020), pp. 114-115

28 ישראל קלוזנר, בהתעורר עם, הספרייה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 72; יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה – סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862-1917, עם עובד, תל אביב, 1989, עמ' 89; Ben Halpern and Jehuda Reinharz (eds.), *Zionism and the Creation of a New Society*, Oxford University Press, New York 1998, p. 49

כידוע, כניסתו של הרצל לפוליטיקה הלאומית היהודית תוארה כהתרחקות מן הפוליטיקה הפילנתרופית, ועם זאת ידועה גם פנייתו של הרצל לברון רוטשילד ולברון מוריס דה הירש דווקא כנמעניו הראשונים לרעיונותיו הלאומיים.²⁹ אמנם אפשר לתאר פנייה זו כניסיון פרגמטי מצד הרצל להשיג כספי תמיכה לרעיונותיו, אך פנייה זו הייתה לא פנייה אל מיטיבים סתם, כפי שהראה דניאל גוטוויין, אלא הייתה זו פנייה אל האצולה היהודית החזקה ביותר באירופה, כבעלי לגיטימציה פוליטית בהיותם חלק מן האליטה הכלכלית של אירופה.³⁰ את הלגיטימציה הזאת ידע הרצל להעריך לפי כוחה בקרב דעת הקהל הבורגנית המערבית שאליה כיוון. לפי תפיסות אלה וכחלק מהן, הכריז הרצל בראשית דרכו הפוליטית במדינת היהודים (לייפציג וינה, 1896) על העדפתו למונרכייה דמוקרטית ול'רפובליקה אריסטוקרטית' ולהנהגה שתתבסס על 'משפחה מפורסמת היסטורית', שעליה ויתר מסיבות פרקטיות בלבד.³¹ ואכן, לפי קרל שורסקה – וכפי שגם אני הראיתי בהרחבה במקום אחר – הפוליטיקה של הרצל מתחילתה עד סופה התאפיינה תמיד באליטיזם והביעה משיכה ברורה וספציפית למעמדות האצילים ולאסתטיקה אצילית, גם אם שינו אליטיזם ומשיכה אלה את צורתם בחלוף השנים.³²

גם אליעזר בן יהודה – יליד פלך וילנה אשר למד רפואה בפרוץ והיגר לפלשתינה ב' 1881, ואשר תרם תרומה חשובה לשיח הלאומי היהודי המתהווה – העיד בזיכרונותיו כי קיווה לשלטון יהודי בסגנון מעין אריסטוקרטי. בעיניו הייתה זו דמותו של החכם באשי, הסמכות המדינית היהודית הרשמית הגבוהה ביותר באימפריה העות'מאנית,³³ ששימשה השראה לחזונו האסתטי-פוליטי:

הוא [חכם באשי] היה גבה־קומה, זקוף, חתוך קווי־פניו היה קצת גס, אך תארו בכלל נאה, אצילי, זקנו מגודל, הדור מאוד בלבוש השרד הרשמי: גלימה רחבה, מקושטה ברקמת כסף סביב הצוואר [...] בסף הבית עמד על משמרתו שמש בעל צורה לבוש בגדי שרד, חגור חרב על מתניו, ובתוך הדלות והמסכנות הכללית של היהודים בארץ ישראל נדמה לי זה עוד יותר יפה ממה שזה היה, ולעומת השפלות הכללית של הצבור היהודי בארץ האבות נדמה לי זה עוד יותר נהדר ומפואר ממה שזה היה, ובמעמד נפשי אז נצנץ לפני עיני ברק אור של שררה יהודית, של שלטון יהודי.³⁴

29 אלכס ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, ניומן, תל אביב תשכ"א, עמ' 205.

30 גוטוויין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית'.

31 תאודור הרצל, מדינת היהודים, הספרייה הציונית, ירושלים תשל"ב, עמ' 64-65.

32 Rhona Burns, 'Politics as Invention: On Theodor Herzl's Ideal Elites', *AJS Review: The Journal of the Association for Jewish Studies*, 46, 2 (2022), pp. 223-242; Carl Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*, Knopf, New York 1980, pp. 148-175

33 ראו למשל: נתן אפרתי, העדה הספרדית בירושלים, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 11-14; אביגדור לוי, 'הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835-1865', **פעמים**, 55 (אביב תשנ"ג), עמ' 38-56.

34 אברהם יערי (עורך), **זכרונות ארץ ישראל**, א, מסדה, רמת גן 1979, עמ' 354.

מראהו האצילי של החכם באשי, המלא הוד והדר, עורר בן יהודה תקווה לשררה יהודית, לשלטון יהודי, בדיקו בשל בידולו האסתטי מן הסביבה העלובה; ואכן, בשנים מאוחרות יותר, כפי שהראה דוד לביא, ראה בו בן יהודה דמות לאומית יהודית ממש.³⁵ אכן, כמיהה זו לפוליטיקה נשגבת הייתה ממאפייניהם של חוגים רחבים בבורגנות בת התקופה בכלל (ובכלל זאת גם בקרב כותבים רבים)^{36, 37} הן הליברלית והן השמרנית, פעמים גם כראקציה שמרנית לתפוכות הפוליטיות והחברתיות שאפיינו את המאה ה-19, וכמו התרבות הבורגנית עצמה, חצתה גבולות גאוגרפיים ותרבותיים (אם כי התבטאה במקומות שונים באופנים שונים).³⁸ דוגמאות אלה לכמיהה הטיפוסית להנהגה אריסטוקרטית או מלוכנית מייצגות מגמה רחבה הרבה יותר, שאף חרגה מגבולות העולם היהודי; אפשר לראות זאת למשל ברומנים האנגליים המפורסמים, אשר השפיעו מאוד על המחשבה הפרוטו-ציונית והציונית בת הזמן – 'טנקרד' לבנג'מין דיזוראלי (*Tancred; or, The New Crusade*, 1847) ו'דניאל דרונדה' לג'ורג' אליוט (מרי אן אוונס; *Daniel Deronda*, 1876),³⁹ אשר בשניהם הגיבורים הם מן המעמדות האצילים. גם החזונות המיליטריסטיים האנגליים צפו מנהיג מבית דוד שינהיג את היהודים.⁴⁰ סנטימנט זה משתקף בבירור במרבית האוטופיות היהודיות שנכתבו בשלהי המאה ה-19, אשר ברבות מהן שלט מלך. כך, מנחם אדמונד אייזלר, שפרסם בווינה ב-1885 את 'חזות העתיד', ובו תיאר מלך שבחר העם; מקס אוסטרברג-פראקוף, שפרסם בשטוטגרט ב-1893 את 'הממלכה בשנת 6000' ובו תיאר את הממלכה היהודית העתידית כנשלטת בידי צאצאי בית דוד המלך; והנרי פריירה-מנדס בספרו האוטופי 'מסתכלים קדימה' שפורסם ב-1899 בארצות הברית, אשר אף הוא הציב על ממלכת היהודים המדומיינת מלך משושלת בית דוד.⁴¹

35 דוד לביא, "כמעט כעין נשיא": החכם באשי כדמות לאומית בעיתוני אליעזר בן-יהודה, ישראל, 26 עמ' 46-21 (2020).

36 John Carey, *The Intellectuals and the Masses*, St. Martin's Press, New York 1993

37 ראו למשל: Marc Mulholland, *Bourgeois Liberty and the Politics of Fear: From Absolutism to Neo-Conservatism*, Oxford 2012, pp. 49-79

38 בשל התנאים הכלכליים והפוליטיים השונים במדינות המדוברות התפתחו סוגים שונים של עולמות בורגניים. Graeme Gill, *Bourgeoisie, State, and Democracy: Russia, Britain, France, Germany, and the USA*, Oxford University Press, Oxford 2008, pp. 1-54

39 רבים מהלאומיים הראשונים מציינים ספר זה של אליוט כמקור השראה עבורם, ובכלל זאת הרצל: קלויזנר, בהתעורר עם, עמ' 53-68. ראו עוד דוגמה בתוך: אליעזר בן יהודה, כל כתבי אליעזר בן יהודה, הוצאה לאור לזכר בן יהודה, ירושלים 1943, עמ' י. מתוארת שם השפעת אליוט על גיבוש מחשבתו כלאומי-יהודי. בעניין השפעת הרומן *Tancred* ראו למשל בזיכרונותיו של משה קמיונסקי: מימים ראשונים – תעודות ופרקים בתולדות תנועת התחייה בישראל, א: מזכרונותיו של משה קאמיונסקי, דפוס אחוה, ירושלים תש"א, עמ' 5. תדפיס מתוך: העולם, עיתונה המרכזי של ההסתדרות הציונית העולמית, כד-כה (תש"א).

40 מנחם קדם, 'תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ ישראל באסכטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה ה-19', קתדרה, 19 (תשמ"א), עמ' 71.

41 ראו בהתאמה: אלביום דרור, המחר של האתמול, עמ' 35-9; Max Osterberg-Verakoff, *Das*

הכמיהה לנשגב הפוליטי באה לידי ביטוי גם באופן שהתקבלו מנהיגים לאומיים בולטים בדעת הקהל הציבורית, הן במערב אירופה הן במזרח. ידוע כי רבים דימו את תאודור הרצל למלך או אף יותר מזה.⁴² ידוע פחות אולי הוא כי גם לתיאור הנהגתו של אחד העם נוספו דימויים אריסטוקרטיים מובהקים, כמו 'אישיות נפלאה של משה חדש שירד מן ההר אל העם' או 'פילוסוף [...] ממרומי האריסטוקרטיה הרוחנית שלנו [...]'] או 'אחד מגדולי היחש והעשר שהתמכר כלו לעבודת התחיה של העם'.⁴³

השימוש בדימויים מלכותיים אלה ורצונם של רבים לראות בהנהגה יהודית לאומית דמויות אציליות ומורמות מעם משתלבים היטב עם מגמות אירופיות ידועות אשר ליוו את העידן הלאומי המודרני. אף על פי שהעידן הלאומי המודרני באירופה הוא בלי ספק תוצר של עידן המהפכות הבורגניות,⁴⁴ במקומות רבים חברו מקדמי הלאומיות, ובכלל זאת פוליטיקאים ומנהיגים מן הבורגנות האירופית, גם עם אינטרסים מלוכניים מובהקים.⁴⁵ לדברי ג'ון ברילי, 'שמרנים ביקשו לבנות את המסורת הלאומית על מלוכנות, אמונה והייררכיה'. נוסף על כך, אינטלקטואלים אירופים רבים נמשכו לאצילי ולאליטיזם תרבותי ביתר שאת בתקופה זו, ומגמות אינטלקטואליות אלה ניכרות היטב גם בקרב האינטלקטואלים היהודים הלאומיים ובכלל.⁴⁶ בדברים אלה אין כוונתי לטעון כי הציונות נשענה על רגשות שמרנים ועל אינטרסים 'מלוכניים' או אריסטוקרטים, אלא ברצוני להפנות את תשומת הלב להשפעות אלה על נטיות הלב הבסיסיות של רבים בימי התהוות הרעיון הלאומי. השפעותיהן של נטיות לב מוטמעות אלה והכמיהה הטיפוסית לתקופה לנשגבות פוליטית, בין שזוהי נשגבות מעמדית ממש ובין שמדובר באריסטוקרטיה של הרוח, המשיכה ללוות את המחשבה הלאומית גם לתוך תקופותיה המאוחרות והמגובשות יותר.

Reich Judea im Jahre 6000, Foerster, Stuttgart 1893; Henry Pereira Mendes, *Looking Ahead*, Arno Press, New York [1899] 1971

42 אהרן ורדי, *מלכי בציון: פרשת מסע הרצל בארץ ישראל וזכרונות עדייראיה*, דפוס הפועל הצעיר, תל אביב תרצ"א, עמ' 113. וראו בספר בכלל. וכן: Derek Jonathan Penslar, *Theodor Herzl*, Yale University Press, Cambridge, UK and New York 2020, pp. 6-7, 117; Michael Berkowitz, *Zionist Culture and West European Jewry Before the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, pp. 99-105

43 בן אביגדור, 'אחד העם ו"בני משה"', *נתיבות*, [חמו"ל], ורשה תרע"ג, עמ' 243. ההדגשה במקור.

44 Walter Schmidt, 'The Nation in German History', in: Mikuláš Teich and Roy Porter (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 149-173

45 Breuille, 'On the Principle of Nationality', p. 100; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*, Hamish Hamilton, London 1976, p. 113

46 Carey, *The Intellectuals and the Masses*, pp. 3-90

עלייה מעמדית, גיוון מעמדי והנטייה השמרנית

הכמיהה בקרב יהודים רבים בראשית העידן הלאומי לראות הנהגה פוליטית וחברתית בעלת סגולות הנהגה אריסטוקרטיות או מלכותיות הייתה חלק מהכמיהה לעלייה מעמדית כוללת. אניטה שפירא הסבירה: 'הכבוד האבוד של העם היהודי היה נושא שהעסיק באופן כמעט אובססיבי את פינסקר, את הרצל, ואת שאר בני אותו דור. [...] שינוי הדימוי של היהודים לזה של אומה נכבדת ומכובדת היה אחת המטרות המרכזיות של התנועה הציונית הצעירה'.⁴⁷ לא בכדי כינו הן לאון פינסקר והן הרצל את העם היהודי 'גזע אצילים', והאיצו בקהלם לדרוש את הכבוד המגיע לגזע כזה. בחיבור 'אוטואמנסיפאציה' (1882), שהיה החיבור הלאומי המשפיע ביותר עד פרסום מדינת היהודים של הרצל, התעקש פינסקר לסווג את העם היהודי כגזע אצילים בכתבו: 'ככּוּשִׁים, כנשים [...] היהודים] טעונים שחרור. רע להם שבעתים, בהיות הם מתיחשים, שלא ככּוּשִׁים, על גזע אצילים'.⁴⁸ באותן שנים ממש תיאר גם הרצל הצעיר ביומנו את היהודים כגזע אציל, ואפיון זה המשיך להעסיק אותו וללוותו בהתבטאויותיו הן כמחזאי והן כמנהיג לאומי (אטיין בליבאר הראה במאמרו הקלאסי 'Class Racism'⁴⁹ כי גם שילוב מרתק זה בין שיח גזעי לשיח מעמדי הוא ממאפייני התקופה).⁵⁰

אך השיח הלאומי על אודות הכבוד האבוד היה לא רק זה של העם היהודי או הגזע היהודי אלא התבסס גם על כבוד אישי ועל מצוקת האינדיווידואל, שציפה למימוש הבטחת חלום הבורגנות האולטימטיבי למוביליות חברתית. דוגמה מפורסמת לכך אפשר למצוא בנאום הראשון והמשפיע של מקס נורדאו בקונגרס הציוני הראשון בבזל שבשווייץ (1897), שהוא התלונן בו על 'הפגיעות היומיות ברגש הכבוד ובהכרת הערך העצמי' ועל 'הדיכוי הגס של השאיפה לסיפוקים נפשיים'.⁵¹ אכן, כמה שנים לפני נאום של נורדאו, בצדה המזרחי של היבשת, תיאר זלמן דוד לבונטין (1856–1940, בנקאי במקצועו, מרוכשי האדמות הראשונות של ראשון לציון ופעיל רב-שנים בתנועה הלאומית) בספרו האוטוביוגרפי 'לארץ אבותינו (ורשה, 1885) את מקורו של הרגש הלאומי הראשון שהניע אותו לפעולה ככזה שנבע מתסכול מעמדי קלאסי. המאורע שתיאר לבונטין כזרז שהכריע את הפיכתו ללאומי היה נסיעת עבודה לחרקוב שהוא נאלץ לקטוע, אף שטרם השלים את עסקיו, בשל צו המורה ליהודים אשר אין בידיהם אישור שהייה לעזוב את העיר. הוא תיאר את הרגשת העלבון שלו, אשר המשיכה ללוותו גם בצאתו מן העיר, ברכבת:

47 שפירא, *הרב היונה*, עמ' 29–30.

48 י. ל. 'יהודה לייב' פינסקר, *אוטואמנסיפאציה*, ההסתדרות הציונית, ירושלים תשי"ב, עמ' 44.

49 Etienne Balibar, 'Class Racism', in: Idem and Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class*, Verso, New York and London 1991, pp. 204-216

50 ביינ, *תיאודור הרצל: ביוגרפיה*, עמ' 38–39. ראו את הרשומה המקורית: Theodor Herzl, *Briefe und Autobiographische Notizen 1866-1895*, Vol. I, Ullstein-Propyläen, Berlin 1983, p. 609; וראו בהרחבה: Burns, 'Politics as Invention'.

51 מאכס נורדאו, *כתבים ציוניים*, א, הספרייה הציונית, ירושלים תשט"ו-תשכ"ב, עמ' 55.

גם בעגלת הקיטור עוד לא יכולתי לשכוח תמונת משרת בית המלון השיכור, אשר לו הרשיון לגור בעיר חרקוב ולסחור בה כאות נפשו, ושאלות משאלות שונות התחילו להתרוצץ בקרבי ולדרוש פתרון ממני: [...] מה פשעי ומה חטאתי, כי נאלצתי לעזוב את העיר בלילה טרם עוד גמרתי עסקי בה? מדוע זה מאושר בעל הכרש העב הזה היושב פה ממולי בעגלת הקיטור, כי יש לו הרישיון לגור בבית המלון בחרקוב כחפצו, ובמה נופל אנוכי ממנו ואף גם מהמשרת השיכור בבית המלון?⁵²

הכבוד שדרש לעצמו לבונטין מתבסס על הבידול המעמדי מן 'המשרת השיכור', בהיות לבונטין שייך למעמד מקצועי גבוה יותר. האפליה החוקית לרעה אשר מעדיפה את המשרת, המוצג כבוזי ונחות, רק חיזקה בלבונטין את רגשי הטינה בנוגע למצב החוקי אשר גזל ממנו את היכולת ליהנות ממנעמי מעמדו ומן הסטטוס אשר אמור להיות נגזרת של מעמדו המקצועי. אירוע אישי זה מתואר למעשה כמנוע הראשוני לכל פעולותיו כפעיל לאומי, ודומה כי יש בו מפתח מסוים להבנת דמותו בכלל.

גם בטקסט הפיליטוני 'שני דמיונות' – אשר פרסם ב־1896 בעברית יצחק פרנהוף (1866-1916), סופר עברי ועורך, 'יליד בוצ'אץ' – השאלה הלאומית מוצגת כנובעת מעלבון מעמדי אישי.⁵³ הטקסט, שנודע כראשון אשר שימש בו הביטוי העברי 'מדינת ישראל' (כתרגום ל'מדינת היהודים' של הרצל), מתאר בהיתוליות ובגוף ראשון נסיעת רכבת במזרח אירופה, ומתוך כך מציג הגיגים על מצבם הרע של היהודים בגולה מפי המספר.⁵⁴ לפי העלילה, בזמן הנסיעה המספר נרדם וחולם חלום קצר בהקיץ, ובו נגלית לו מדינת יהודים אידאלית שמקיימת את אידאל הפרודוקטיביזציה המשכילית הקלאסית ומבוססת על כלכלה חקלאית ושל בעלי מלאכה, עם אליטה המשלבת אליטה מסורתית (רבנים) ואליטה אינטלקטואלית-חילונית. כמו לבונטין, גם במקרה של פרנהוף, ההתרחשות אשר מקדימה – ולמעשה מניעה – את החלום בהקיץ האוטופי הוא מפגש לא נעים של המספר עם 'אדון פולני', שמשפיל את המספר ודוחפו בגסות: 'האדון הפולני [...] לא יכול לסבול כי הוא ויהודי יסעו בעגלה אחת וידחפני בחזקה מעל הקרן'.⁵⁵ בהמשך הדברים פרנהוף מתאר את העלבון ואת המכאובים – הפיזיים והנפשיים כאחד – וקורא בייאוש: 'הוי! עד מתי נהיה לבוז ולמשיסה לרגלי הגאינים האלה [...] אף כבהמה לא נחשבנו להם'. על רקע סצנה זו עולה תמונת החלום בהקיץ: 'נדמה לי כי פתאום ניתק הקשר שקשר אותי לעולם הזה, ונתון אני בעולם אחר [...] אשר בו לא ידחפוני עוד גאינים ממעמדי'.⁵⁶ שוב ושוב פרנהוף חוזר אל אותו 'גאינו' אשר דחפו מ'מעמדו', אשר משמש כאן ככפל משמעות – הן

52 זלמן דוד לבונטין, **לארץ אבותינו**, דפוס אלעקסאנדער גינז, ורשה תרמ"ה, 1885, עמ' 5-6.

53 הטקסט פורסם במקור בחוברת השנייה של כתב עת בשם **ספרי שעשועים** שערך והוציא לאור פרנהוף והודפס בעיר בוצ'אץ' באותה העת.

54 הכול – כך לדברי פרנהוף – על בסיס התקווה שהביא עמו הרצל בפרסום **מדינת היהודים**. ראו: יצחק פרנהוף, 'שני דמיונות', בתוך: פרץ סנדלר (עורך), **חזיוני מדינה**, נימון, תל אביב תשי"ד, עמ' 179-186.

55 שם, עמ' 179. ההדגשה במקור.

56 שם, עמ' 180.

מקום עומדו והן כבודו. בחלומו בהקיץ, המזור המידי להשפלתו של פרנהוף הוא הדמיון של 'ממשלת העם', המורכבת מ'חכמים מלומדים בתורת כלכלת המדינה ודעת ספרות הסטאטיסטיק' אשר קמה זה עתה, ואשר 'כבוד והדר יותן' לה. כמו בן יהודה ומחשבותיו בדבר החכם באשי, המזור המידי להרגשת ההשפלה והפגיעה בכבוד האישי הוא דמיון של שררה יהודית, הדורה ומפוארת במראה הנאצל:

[...] עיני תראינה, והנה רבנים, נבחרים לבתי ועד, שרי פנים ושרי חוץ, שרי אוצרות, יודעי הפילוסופיה המדינית, שרי הצבא, נושאי משרות גבוהות בחיל העם, גזברים, משתדלים, שופטים ושוטרים, אמרכלים, עסקנים ומפקחים כולם יתאספו לאספה אל שער העיר [...] כמו חי יתיצבו לפני בטליותיהם, מצנפותיהם, ואבנטיהם הלבנים, בחרדת קודש הנני שומע את משאם ומתנם ע"ד המצב הפנימיני והחיצון. איך המה מטכסים עצה בעניינים העומדים ברומה של היהדות.⁵⁷

עצם כינונה של הממשלה מעלה את רגשי הכבוד העצמי של פרנהוף, המתבונן בכל אלה בעיני רוחו. כמו בן יהודה, ברור העונג האסתטי שפרנהוף מפיק מלבושם החגיגי של הנכבדים היהודים המדומיינים, המייצג את רום מעמדם כבעלי שלטון. עונג אסתטי דומה ממראה האצילי של שררה יהודית מדומיינת אפשר למצוא גם במקומות רבים בכתבי הרצל.⁵⁸ שני המקרים המתוארים, של לבונטין ושל פרנהוף, משקפים את הרגשת הפגיעה מן המצב שנמנע בו מן היהודי מתאם ראוי בין מעמדו הרשמי לזה הלא רשמי, בין מעמדו במובן קלאס ובין סטטוס. לבונטין הושפל משום שלא זכה לסטטוס אשר מעמדו החברתי מקצועי היה אמור להקנות לו. במקרה של פרנהוף, היעדרן של שדרות החברה 'הנורמליות', ובעיקר אלה הגבוהות, המתוארות בחזונו הקצרצר, מביא לכך שהיהודי נותר מחוץ לחברה, ומשכך אפשר לדחוק אותו ממנה. ואכן, ההקפדה על תיאור המעמדות השונים בחברה היהודית הנכספת מדגישה את המתאם הרצוי בין מעמד לסטטוס, שכל יהודי ימצא בה את מקומו לפי ערכו (המעמדי) המתאים. היעדר מתאם כזה, כלומר מצב שהסטטוס אינו משקף את המעמד במובן קלאס, מביא להרגשות תסכול ועלבון. בשניהם, כמו בקרב רבים מבני זמנם, הפעולה הלאומית משמשת מזור למתח מעמדי זה.

הציפייה למתאם בין מעמד במובן קלאס ובין סטטוס היא תמה חוזרת בכתביה בת התקופה בכלל וכן גם בכתביה האוטופית היהודית-לאומית. דוגמה ברורה לכך היא האוטופיה של לוינסקי 'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי' (אודסה, 1892), שאין בה שאיפה למוביליות חברתית משום שזו כבר הושגה מעצם העובדה שכל אחד בחברה 'מצא את מקומו'. כך מצוין בציטוט שנבחר כמוטו למאמר זה: 'האיכר שמח בחלקו, הסוחר לא יקנא בבעל האחווה, ובעל האחווה בבעל בית המלאכה, והפועל בהם - כי אין עושר

57 שם, עמ' 182-183.

58 מיכאל היימן, יוסף נקרט ויורם מיורק (עורכים), עניין היהודים: ספרי יומן 1895-1904, א, מוסד ביאליק, ירושלים, 1997, עמ' 96; Theodor Herzl, *Zionistisches Tagebuch 1895-1899*, Ullstein-Propyläen, Berlin 1983, Vol. II, p. 91. Burns, 'Politics as Invention', ועל כך ראו:

נפרץ ואין עניות נפרזה'.⁵⁹ זוהי חברה שהגיעה לאיזון מעמדי, ובה הופג סוף־סוף המתח בין קלאס לסטטוס. גם חזונו המלוכני־כוהני של מקס אוסטרברג־פראקוף, אשר מתרחש בארץ ישראל ואשר פורסם בגרמניה כשנה אחרי כן, מדגיש את הריבוד המעמדי כחלק מהישגיה של החברה (הממלכה) החדשה, ומודגש: 'עכשיו שוב הבדלי המעמדות הם קריטיים'.⁶⁰ בשני טקסטים אלה, כמו במקרה של פרנהוף, נראה שעצם הגיוון המעמדי והשמירה על הייררכיות מסורתיות (בראש חברתו של אוסטרברג־פראקוף עומד מלך וכוהן גדול) יש בהם כדי להעלות את קרנו של הלאום כולו.

אכן, השאיפה הכללית לעלייה מעמדית חברה במובנים רבים, וכפי שנראה גם בסעיף הבא, לשאיפה לגיוון מעמדי כאידאל לאומי, אשר כשלעצמו שיקף בדרך כלל נטייה חברתית־פוליטית שמרנית. אמנם השמרנות האירופית לא הייתה גישה אחידה, ועם זאת, כפי שג'ון שוורצמנטל הראה למשל, אפשר להצביע על כמה ערכים משותפים לגישה השמרנית בכללותה, כפי שהתפתחה מסוף המאה ה־18, אשר עיקרם הוא תפיסת החברה כהייררכית מטבעה, בעלת אריסטוקרטיה טבעית (ופעמים רבות מלך), השולטת על חברה 'אשר כל אחד ואחת יודע בה את מקומו', כפי שכתב לוינסקי.⁶¹ אין ספק שגישה זו באה לידי ביטוי לא רק בטקסטים העוסקים בשאיפה לעלייה מעמדית ולגיוון מעמדי אלא כאמור, אף בכמיהה הטיפוסית לפוליטיקה הנשגבת, כפי שהוצג בסעיף הקודם.

אידאלים בורגניים מתחרים: הציפיות הסותרות מ'האיכר היהודי'

אחד האידאלים המעמדיים הבולטים במחשבה הלאומית היהודית מראשיתה הוא האידאל האיכרי כאידאל לאומי. בהקשר האירופי הכללי, המעמד האיכרי נחשב הכרחי לקיומו של לאום בריא, ו'החזרה אל האדמה' הייתה לסוגיה מרכזית במחשבה הפוליטית המודרנית.⁶² ההיסטוריון, חוקר האיכרות, טום בראס כינה דימוי מרכזי זה האגדה האגררית.⁶³ כפי

59 אלבוים־דרור, המחר של האתמול, עמ' 73.

60 Osterberg-Verakoff, *Das Reich Judea im Jahre 6000*, p. 39

61 ראו למשל: Jonathan Rynhold, 'In Search of Israeli Conservatism', *Journal of Political Ideologies*, 7, 2 (2002), pp. 199-220, especially p. 200

62 ראו למשל: John Rennie Short, *Imagined Country*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 2005, pp. 34-35; Miroslav Hroch, 'National Romanticism', in: Balázs Trencsényi and Michal Kopeček (eds.), *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945)*, Vol. 2: *National Romanticism*, Central European University Press, Budapest 2007, p. 6

63 Tom Brass, *Peasants, Populism, and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth*, Frank Cass, London 2000, pp. 11-14; Idem, *Class, Culture and the Agrarian Myth*, Brill, Leiden 2014

שהראו חוקרים רבים, כמו מרדכי לוי, ישראל ברטל, מרדכי אליאב, יוסף גולדשטיין, חזי עמיאור, דרך פנסלר ויונתן חן דקל, רעיון זה השפיע מאוד גם על התרבות היהודית.⁶⁴ לעומת זאת, דובר פחות על משמעויותיו ושורשיו הבורגניים והשמרניים של אידאל האיכר בדמיון הלאומי היהודי. חוקר התרבות פיטר ברק, למשל, הסביר את מרכזיות דימוי האיכר במחשבה הלאומית המודרנית כאידאליזציה בורגנית-לאומית מקובלת שטיפחו אינטלקטואלים ממעמד הביניים.⁶⁵ גם בהקשר היהודי, אף על פי שמרבית העיסוק במחקר בדמות האיכר כאידאל לאומי נוגעת לדמות החלוץ המאוחרת (הפוסט-בורגנית והרדיקלית במובהק), אידאל האיכר שהתעצב בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19, היה תוצר של עולם הרעיונות הבורגני והבורגני-שמרני דווקא. עם זאת, אידאליזציה בורגנית זו לא הייתה אחידה ובאה לידי ביטוי בדרכים שונות בחוגים חברתיים שונים. נראה מיד כי שני המחנות העיקריים באותן שנים שהשמיעו את קולם בנוגע לדמותו האידאלית של האיכר היהודי היו שתי קבוצות בורגניות, בעלות תפיסות עולם מעמדיות שונות ואף מתנגשות. המחנה הבורגני-שמרני (אשר דבק בהיררכיות מסורתיות) נטה לדבוק ברעיון האיכר הפשוט – הפלאח – כאידאל לאומי, ואילו אנשי המחנה הבורגני-ליברלי (בעלי היחס הגמיש יותר להיררכיות מסורתיות, המאופיינים בהזדהות עם ערכי דמוקרטיזציה) נטו לאידאל האיכר הבורגני, שיהיה מעין בעל אחוזה חרוץ ומשכיל.

האיכר הפשוט ואידאל העוני הכפרי כדימוי לאומי

ביוני 1887 תיאר אליעזר בן יהודה בעיתונו ה**צבאי**, שיצא לאור בירושלים, את הדיוקן המעמדי הרצוי של האיכר האידאלי:

המושבות תבנינה מאנשים, אשר הסכינו לחשב כל היום רק להביא לחם ביתם בזעת אפם, וכל מחשבה והזיה אחרת, חרות, חפש, וכדומה, לא ידעו. עד עתה הייתה ערבוביה ברעיון הישוב ובמושבות, חרות וישוב, בני חרין ואכרים, שני הפכים בנושא אחד! זאת סבת כל המבוכות בענין המושבות מיום נוסדו ועד היום.⁶⁶

64 מרדכי לוי, ערכי חברה וכלכלה באידיאולוגיה של תקופת ההשכלה, מוסד ביאליק, ירושלים 1976, מעמ' 187; ישראל ברטל, 'על הראשוניות: זמן ומקום בעלייה הראשונה', בתוך: יפה ברלוביץ (עורכת), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2010, עמ' 17-18, ובעיקר עמ' 12; גולדשטיין, אנו היינו ראשונים, עמ' 46-48; חזי עמיאור, משק בית האיכר – המשק המעורב במחשבה הציונית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 14-15; Derek Jonathan Penslar, *Zionism and Technocracy*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 43-45; Jonathan Chen-Dekel, 'JCA-ORT-JAS-JDC: One Big Agrarianizing Family', *Jewish History*, 21 (2007), pp. 263-278

65 Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Reaktion Books, London 2001, p. 119

66 'דברי ימי השבוע', ה**צבאי**, 14, כ"ה בסיוון תרמ"ז. ההדגשה במקור. הביטוי 'בני חורין' מקורו במילה המקראית 'חור', אשר פירושה 'אציל'. משמעות זו מדגישה את ההבדלים המעמדיים הגדולים, שעליהם עמד בן יהודה בין 'בני חורין' ל'אכרים'.

קל לראות את הרוח הפולמוסית של הדברים. ואכן, הדברים נכתבו בעקבות פרשת התמרדות המתיישבים החקלאיים ב־1887 בראשון לציון נגד יהושע אוסוביצקי, מנהל המושבה מטעם הברון רוטשילד, על רקע מדיניות ניהול המושבה. האירוע זכה לתהודה, ורן אהרנסון כינה אותו 'מאבק על מקום הסמכות במושבה'.⁶⁷ בעקבות פרשה זו צידד בן יהודה במנהל המושבה וטען בתוקף ובבוטות נגד המתיישבים הדעתנים, ובפרט נגד דרישתם להטבת תנאי חייהם, כאילו בתור עובדי אדמה זכות זו אינה עומדת להם כלל. עמדתו של בן יהודה, אשר בבסיסה עומדת למעשה אידאליזציית העוני הכפרי של האיכר, שיקפה נאמנה את השקפתו של פטרונו הברון אדמונד דה רוטשילד, אשר תמך בהוצאה לאור של **הצבי**, ששם פרסם בן יהודה את הדברים.⁶⁸

גישתו של בן יהודה בעניין דמות האיכר האידאלי נפוצה ביותר בחוגים הבורגניים של צרפת, בעיקר הגבוהים (אשר בכל אירופה נטו פעמים רבות במאה ה־19 לראקציוניות ולמלוכניות⁶⁹), שמהם בלי ספק הושפע בן יהודה, בהיותו נהנה מתמיכת הברון רוטשילד ובהיותו פמיליארי ביותר עם תרבות צרפת בעצמו.⁷⁰ בספר *Peasants into Frenchmen* הראה ההיסטוריון יוג'ן ובר כיצד לווה האידאל הבורגני של האיכר בביקורת חריפה על עליית רמת החיים של האיכרים, ובייחוד בביקורת על ההידמות הגוברת של בני הכפר לבני המעמד הבורגני העירוני.⁷¹ הייתה בביקורת זו מן החרדה הראקציונרית, הפחד מן ההמון, שהיה אופייני לחוגים הבורגניים הגבוהים של התקופה, בעקבות ההפיכות והשינויים המבניים הרבים שאפיינו את החברה האירופית במאה ה־19.⁷² אם כן, לא מפתיע כי אידאליזציית העוני הכפרי שבן יהודה אחז בה הייתה משותפת לא רק לאדמונד רוטשילד אלא גם לברון הירש, אשר ביקש לראות בקרב מתיישביו רמת חיים שהייתה אמורה לחקות את המודלים העניים של מזרח אירופה, עד כדי כך שהוא אף – כפי שהסביר חיים

67 רן אהרנסון, **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בראשיתה 1882-1890**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1990, עמ' 64-66; דן גלעדי, 'ראשון לציון בחסות הברון רוטשילד', קתדרה, 9 (1978), עמ' 138-139; הנ"ל, 'הבארון רוטשילד ומשטר החסות של הפקידות', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1982, עמ' 179-206; משה ברסלבסקי, **פועלים וארגוניהם בעליה הראשונה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"א, עמ' 73-85.

68 פרנקל, **נבואה ופוליטיקה**, עמ' 150.

69 ראו למשל: Mulholland, *Bourgeois Liberty and the Politics of Fear*, pp. 2-5; Walter Schmidt, 'The Nation in German History', in: Teich and Porter (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context*, p. 164.

70 מרדכי נאור, 'עיתונות "על חשבון הברון" – הברון אדמונד דה רוטשילד ויחסיו עם אליעזר בן־יהודה', **קשר**, 37 (אביב-קיץ 2008), עמ' 56-59. על הקשר של בן יהודה לתרבות צרפת, קשר אשר נגע והשפיע אף על חינוך בנו איתמר בן אב"י, ראו: Zohar Shavit, 'le rôle méconnu de l'alliance Israélite Universelle dans la Renaissance de l'Hébreu: une correspondance inédite d'eliezer Ben-Yehuda', *Presses Universitaires de France*, 53 (2020-2002), pp. 90-108.

71 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, CA 1976, pp. 21-22.

72 Eric Hobsbawn, *The Age of Capital*, Abacus, London 1995, p. 167.

אבני - 'נתמלא רוגז כאשר נמסר לו שמתיישביו אוכלים לחם לבן, והוא תבע במפגיע [...] שירגילום לאכול לחם שחור בלבד'.⁷³

אך דבריו של בן יהודה שיקפו לא רק את עמדות הברונים הנודעים אלא גם את עמדותיהם של פעילים לאומיים בני מעמד הביניים כמו בן יהודה עצמו, בעלי השקפה חברתית בורגנית-שמרנית. כך למשל כתב בערגה נוסטלגית הסופר, המורה לעברית והמילונאי יהודה גור (1862-1950), בתארו את המושבה מזכרת בתיה (בשמה המקורי - עקרון):

היו ימים שאכר עקרוני רעה כל הלילה את בקרו ובבקר השכם, אך עלה השחר, לקח לו פת לחם יחדו, יצא השדה לקצור ולאסוף את תבואתם; היו ימים שבעקרון לא נראתה 'מגבעת' על ראש אישה ונערה; היו ימים שהכירו הכל את האכר העקרוני בבגדיו הפשוטים בתכלית הפשטות, בנעליו הגסים ובכובעו הישן המעוך.⁷⁴

ביקורת הבורגנות בקרב המתיישבים החקלאיים בפלשתינה ניכרת היטב גם ברישומי מסעו של אברהם שמואל הירשברג (1858-1943), סוחר, תעשיין, היסטוריון חובב ופעיל בחובבי ציון⁷⁵), 'בארץ המזרח', אשר לפני נסיעתו דמיין את מתישבי ארץ ישראל כ'אכרים תמימים וטבעים רחוקים מחיי מותרות ותאוות גסות',⁷⁶ ואילו עם הגיעו לראשון לציון הוא התאכזב לגלות 'רוח אריסטוקראטית שולטת בה ובניה נוהגים סלסול בעצמם כבני אצילים'.⁷⁷

לא בכדי אפיינה אידאליזציה זו של חיי כפר תמימים (ועניים) את אלה אשר לא התכוונו בדרך כלל לחיות לפי אידיאל זה בעצמם, אלא ביקשו לחזות בקיומו מגוחות מעמדם הבינוני והגבוה. למעשה, הייתה ציפייה כמסה לכך שעצם קיומו של מעמד איכרי פשוט ואותנטי יעלה את קרנם של המעמדות האחרים, הגבוהים יותר, באומה. רוטשילד עצמו ניסח את תפיסותיו בדיעבד, בכתב ההצעה ששלח לחברת 'יק"א לקראת גיבוש הסכם העברת הקרקעות מחסותו אל חסות החברה בנובמבר 1899: 'משאלתי היא [...] לעשותו [את מפעל המושבות בארץ ישראל] למפעל שחייב להיות בבחינת גילוי חיוניותה של היהדות, ואשר על ידי פוריותו ותוצאותיו יזכה בהכרח להערכתו של עולם התרבות'.⁷⁸

רוטשילד כיוון לקבלת היהודים אל חיק האומות המהוגנות ('עולם התרבות'), על בסיס הלגיטימציה המעמדית שקיומו של מעמד החקלאי אמור להקנות לעם היהודי בכללו, ובעיקר לאותם חלקים אשר השתלבו היטב במרכז אירופה ובמערכה - הבורגנות היהודית העירונית, אשר דבקה בה טיפולוגיה של מסחר, כסף ועירוניות לכל סוגיה (שחלקה

73 חיים אבני, ארגוני 'הארץ היעודה': מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה, מאגנס, ירושלים תשל"ג, עמ' 275-276.

74 שם, עמ' 28.

75 ישראל ברטל, מבוא, בתוך: אברהם שמואל הירשברג, בארץ המזרח, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ז, עמ' 3-7.

76 שם, עמ' 3.

77 שם, עמ' 190.

78 מובא בתרגום מצרפתית בתוך: אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 332.

במיתוס וחלקה במציאות). בהשפעת תפיסות פיזיוקרטיות שעוד היו מקובלות בסוף המאה ה-19, קיומו של מעמד חקלאי יהודי אמור להיטיב עם המבנה החברתי כולו. דימוי האומה הבריאה והמתקנת הקרין אף על מעמדות הביניים והמעמדות הגבוהים היהודים. דברים דומים אנו מוצאים גם בזיכרונותיו של אליהו שייד, איש אמונו של רוטשילד, האחראי הראשי למושבות בארץ בשנים 1883-1900. שייד תיאר את יפי הארץ המטופחת בידי המתישבים העובדים במושבות הברון וכתב כך:

כאן שוב נעתקות מלים מפיו מרוב התפעלות כשאתה נותן אל לבך שכל הגננים הראשיים, תת-הגננים, הפועלים וכו' שחוללו את הנס הזה הם יהודים, שכה למדו לאהוד את עבודת האדמה עד שלעולם לא יוכל אדם לומר שאולי נוצרו להיות בעלי מלאכה או סוחרים. מה נעים יהיה הדבר אם יעלה בדעתם של כמה תיירים אנטישמיים לעבור כאן. על כרחם יודו שעדיין היהודים מסוגלים לעסוק לא רק בבנקאות ובמסחר.⁸⁰

הדגשת עצמאותם של היהודים בכל הנוגע לעבודה (שחטאה לאמת, שכן כמה מן המנהלים והמדריכים בחקלאות היו נוצרים,⁸¹ ומרבית הידיים העובדות היו ערביות⁸²) הייתה חשובה לשייד, והדבר ניכר גם בהרצאה אשר נשא בפריז בשנת 1897 ואשר אליעזר בן יהודה בחר להדפיסה בתרגום עברי זמן קצר אחרי כן. שייד הנגיד שוב ושוב בהרצאתו את מציאות חייהם של הפועלים החקלאיים בארץ ישראל לעומת דברי הלעז של 'צוררינו', האנטישמים: 'חרף כל דברי אויבינו, היהודי לא יסוג אחור מפני כל עבודה, אם רק יוכל להרויח בישר את לחם ביתו גם אם העבודה היא מלאכת הנדונים לעבודת פרך'.⁸³

אידאליזציה עונית מקבלת משמעות פוליטית אפולוגטית. קיומם של עובדי אדמה יהודים בארץ ישראל מוכיח לעולם העוין כי גם היהודי יכול לעבוד 'עבודת פרך' תמורת 'לחם ביתו'. הלגיטימציה הפוליטית אשר לה ייחל שייד התבססה על קיומו של מעמד לאומי נמוך. אידאליזציה עונית זו אפשר לזהות גם באלטנוילנד, שאמנם מרכז האוטופיה בה הוא בעיר, אך בצדה התקיימו חיי הכפר במלוא חנינותם, על איכריהם התמימים, אשר בהתנהגותם ובמאפייניהם עונים בדיוק על הציפייה הבורגנית הכמעט דקורטיבית מהם, כאילו היו תמונה נהדרת המשתקפת בחלונם המרוחק והמוגן של הבורגנים המביטים בהם בחדווה.⁸⁴

79 ראו למשל: Short, *Imagined Country*; Brass, *Peasants, Populism, and Postmodernism*;

Idem, *Class, Culture and the Agrarian Myth*.

80 אליהו שייד, *זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ ישראל ובסוריה 1883-1889*, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 105.

81 רן אהרנסון, "פקידי הבארון רוטשילד (1882-1890), האנשים שמאחורי מפעל ההתיישבות", *קתדרה*, 74 (דצמבר 1994), עמ' 163.

82 ברסלבסקי, *פועלים וארגונים*, עמ' 73-76; יעקב רואי, 'חסי יהודים-ערבים במושבות העלייה הראשונה', בתוך: אליאב (עורך), *ספר העלייה הראשונה*, א, עמ' 260.

83 אליהו שייד, *הפועלים והאכרים היהודים בארץ ישראל*, הצבאי, ירושלים 1898, עמ' 11.

84 השוו: Schwartz, *The Zionist Paradox*, p. 68.

האיכר הבורגני כערוץ עלייה מעמדי

פרופיל מעמדי זה של האיכר האידיאלי לא היה מקובל על כולם ולא עמד בחלל ריק. נגד המחנה שדבק ברעיון האיכר הפשוט והפיץ אותו התעצב בשיח הלאומי הער של שנות השמונים והתשעים מחנה האיכר הבורגני, אשר שיקף את שאיפותיהם הראליות של רבים מן הפעילים הלאומיים היהודים במזרח אירופה – אלה שהיגרו לפלשתינה או תמכו בהגירה זו ממקום מושבם. להבדיל ממחנה בן יהודה-רוטשילד ואחרים, עבור המתמיישבים החקלאיים בפלשתינה בשני העשורים האחרונים של המאה ה־19, ברור כי ההתאכרות הייתה ערוץ ותקווה לעלייה מעמדית אישית.⁸⁵

אמנם נראה כי כמו הבחנתו החדה של בן יהודה, אותה 'ערבוביה' מעמדית בין 'בני חרוץ' ל'אכרים' – 'זאת סבת כל המבוכות בענין המושבות מיום נוסדו'. הפער בין שני האידיאלים האיכריים הללו של שני המחנות – בין מחנה האיכר הפשוט למחנה האיכר המתברגן – היה אף זה אשר עמד בבסיס רבים מן המתחים שבין אנשי הברון רוטשילד ובין המתמיישבים.⁸⁶ בן יהודה כינה בבוז ארסי את אידאל האיכר הבורגני, אשר זוהה בעיניו עם חובבי ציון, 'פלח בן מלך', והוא תיאר אותו בהרחבה כך:

כל ישראל בני מלכים הם, הבה והיינו להם אנחנו לאכרים בני מלכים, אכרים משכילים, החיים חיי בני חרי הארץ, הלובשים לפי חקי המידה האחרנה, הפלחה, כלולה בהדרה, תשב לפני הפיאנו, אצבעותיה הזכות כחלב ודקות כקש, כיאה לפלחה גמורה, תפזזנה הנה והנה ותנצחנה בנגינות מאיר ביר והלוי (הלא יהודים הם ולאכרים יהודים לחובב נגינותיהם)⁸⁷ והפלח בעצמו יעסוק בעת הזאת בהלכות ענייני המדינות, יקרא במכה"ע בלשונות ארפה ולדעת מזמות בסמרק ובולנשה.⁸⁸ והתבואה בשדה? ... [...] הראית בן אדם מה אלה חפצים? דבר קטן פלח בן מלך לא יתר ולא פחות!⁸⁹

85 רן אהרנסון, 'שלבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן', בתוך: אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, עמ' 51; רואי, 'יחסי יהודים-ערבים במושבות העלייה הראשונה', עמ' Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*; 261; 1882-1914, California University Press, Berkley and Los Angeles, 1996, p. 46 גור אלרואי, **המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה רוסית 1875-1924**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח, עמ' 236; הנ"ל, "'ההגירה הנעלמה": יחסה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית להגירה ממזרח אירופה', **ציון**, 74 (2009), עמ' 267-285. ראו גם: Penslar, *Zionism and Technocracy*, p. 22.

86 ברנס, 'אוטופיות מהוגנות', עמ' 135-179.

87 הכוונה למלחינים היהודים ג'אקומו מאיירבר וז'ק הלוי, הידועים ביצירתם האופראית. לדברי חגי גריידי, יצירותיהם של שני מלחינים אלה היו פופולריות בארץ ובוצעו על ידי תזמורות המושבות הראשונות עוד מ־1885. חגי גריידי, 'האורטוריה כמנגינה עברית', **מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 2014), עמ' 623-644.

88 הכוונה לאוטו פון ביסמרק (1815-1898) ולז'ורז' ארנסט בולנז'ה (Boulangier, 1837-1891) שניים מהאישים המשפיעים ביותר על הפוליטיקה בת הזמן. ביסמרק היה הקנצלר הראשון של גרמניה המאוחדת וממניעי הראשיים של איחוד זה. בולנז'ה היה איש צבא ואחד הפוליטיקאים המשפיעים ורביי הכוח ביותר בשנות השמונים של המאה ה־19 בצרפת.

89 בן יהודה, 'עמא פזיזה', **הצבאי**, כב, כ"ט באב תרמ"ז. ההדגשות במקור.

הביקורת על אורח החיים הבורגני בקרב האיכרים בארץ ישראל מגיעה כאן לשיא פְּרוּדִי. למעשה, ייתכן כי פרודיה זו התבססה על ביתם הממשי של ברטה ויוסף פיינברג, שאף סולקו על ידי הברון רוטשילד מראשון לציון בעקבות ההתמרדות במושבה ב־1887.⁹⁰ כך או כך, אין פלא כי בן יהודה בחר דווקא בתיאור הבית כמטרה לְחֻצִי לעגו, שהרי הנינוחות הביתית מייצגת יותר מכול את פסגת שאיפותיה של הבורגנות.

אכן, הפער בין האידיאל שייצג בן יהודה ובין האידיאל המקובל בקרב רבים מחובבי ציון והמתיישבים בארץ ישראל היה אדיר. משה לייב ליליינבלום העיר בזיכרונותיו, שנכתבו בסוף המאה ה־19, כי הוא וחבריו הפעילים דרשו מן המהגרים לארץ ישראל 'שיהיו הקולוניסטים גם אנשים נאורים, גם בעלי הון כראוי לזה, גם שיתרצו לעבוד בעצמם את האדמה'.⁹¹ ליליינבלום הציג כאן למעשה את אידיאל הבילדונגסבורגרטום (Bildungsbürgertum), רק על רקע איכרי, ובו רבים מהמאפיינים אשר לעג להם בן יהודה ואשר נדחו בבוז על ידי רוטשילד, גור, הירשברג ואחרים. כמו ליליינבלום, גם אחד העם ביקש להדגיש את הפרופיל המעמדי הרצוי לאיכר, והצהיר בפירוש כי לא 'אנשים פשוטים' דרושים להתיישבות בפלשתינה, שכן 'האדם הפשוט עלול להשלים עם השפלות והעצלות'.⁹² דברים הפוכים ממש לעומת אלה של בן יהודה. אם כן, לא בכדי בתגובה למאמרי בן יהודה התרעם יהושע ברזילי (אייזנשטודט), מבני חוגו ומתומכיו המובהקים של אחד העם, במכתב לעורך ושאל: 'למי הצדקה לשים עברים בני חורין עבדים לעבדים? [...] העבד ישראל אם יליד בית הוא כי יתעמרו בו'.⁹³

ביטוי ממצה לדמותו של אידיאל האיכר הבורגני האופייני ללאומיים מן החוגים הבורגניים של מזרח אירופה מובא בדברי לוינסקי, ב'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי', שפורסם כחמש שנים לאחר מאמריו הארסיים של בן יהודה, בשנת 1892, וכאילו עונה לו ממש. אחד משיאי האוטופיה הוא בתיאור ביתו של אחד מר נחשון, איכר עצמאי, המזכיר כמעט עד אחרון הפרטים את דמות הפלח בן מלך הנלעג של בן יהודה. אלא שהפעם הוא מופיע במלוא הדרו ובלי האירוניה הארסית:

בבית מר נחשון מצאתי אוצר גדול ורב של ספרים שונים [...] וספרות גדולה של עבודת האדמה וידיעת הצמחים והנטעים בלשונות עברית, סורית, צרפתית, אנגלית ואשכנזית, לבד מש"ס ופוסקים וכתבי הקודש המצויים בבית כל איש יהודי, ושלושה מכתבי עתים, ז'ורנלים מירושלים ומשכם. [...] כלתו מרים מנגנת על הפסנתר באופן נעלה מאוד, ואחרי התה בערב ניגנה לפנינו איזה קאפיטלים מתהלים, מערבית 'ליל ט"ו באב' משירי הלוי, קדימה (מארש) 'עלו ורשו' משירי הכהן ושברים מזמרת 'דבורה

90 השוו לתיאור בית משפחת פיינברג בזיכרונותיו של יחיאל מיכל פוחצ'בסקי, מהתם להבא: סיפור חיים של עובד אחד, יד יצחק בן צבי, ירושלים 2013, עמ' 102-103.

91 משה לייב ליליינבלום, דרך לעבור גולים, אחיאסף, ורשה תרנ"ט, עמ' 14.

92 אחד העם, כל כתבי, דביר, תל אביב תשכ"ה, עמ' רטז.

93 יהושע אייזנשטודט [כך], 'מכתבים לעורך', הצבי, יט, י"ח באב תרמ"ז, עמ' עד. בלועזית כתוב בטעות גיליון 18.

וברק'. ומרים אישה יפה עד להלל. כל היום הייתה טרודה בעבודתה בבית וכן בחינוך הילדים; ולעת הערב החליפה את שמלותיה ותרחץ את ידיה ופניה ותבלה את הערב במסיבת רעים, ותנגן על הפסנתר ועל השמינית, ובתה ילדה בת עשר שנים עוזרת על ידה.⁹⁴

כאן אנו רואים את כל המרכיבים של החיים הדומסטיים האידאליים לפי התרבות הבורגנית של המאה ה-19, בשילוב אידאליזציה (בורגנית) של חיי הכפר. ספרייה נאה המעידה על השכלתו הרחבה והמעודכנת של אב המשפחה (כתבי עתים, ז'ורנלים משכם ומירושלים...), זיקה ברורה לתרבות הדתית העברית היהודית (זיקה דתית היא אחד המאפיינים החזקים של המהוגנות הבורגנית הקלאסית),⁹⁵ האישה המשמשת מארחת למופת, אשר דואגת לא רק לרווחת בני ביתה אלא אף לרמתו האסתטית הכללית של הבית. הפסנתר משמש כאן סימן היכר סינקדוכי מובהק לאידאל הנשיות של הבורגנות הגבוהה בתקופה זו (ובכלל, כפי שציין הנרי וסרמן, 'ההתמצאות המוזיקלית הייתה מתנאי ההשתייכות לבורגנות').⁹⁶ אף על פי שהשפעת הדגם הבורגני הייתה חלשה בקרב יהודי מזרח אירופה הרבה יותר משהייתה במערב,⁹⁷ המשיכה אל 'המהוגן', הבורגני, אפיינה את החוגים הלאומיים הן במזרח והן במערב,⁹⁸ אשר מוקדי פעילותם היו תמיד הערים הגדולות ואשר התבססו על אנשים העוסקים במקצועות החופשיים (אנשי מסחר, עיתונאים, מורים, רופאים) וסטודנטים. אכן, על אף הפער הגדול בין האידאלים אשר תוארו כאן, שניהם פירות התרבות הבורגנית. למעשה, במידה רבה, שתי הגישות אף מונעות מאליטיזם – אידאל האיכר הפשוט מבקש להדגיש את ההייררכיות הקיימות, ואילו אידאל האיכר הבורגני מבקש לתגמל את אותם מעטים 'לא פשוטים' מבני המעמד הבינוני בחיים טובים יותר. בזיכרון הקיבוצי הציוני, פעמים רבות חובבי ציון ופעילי ההסתדרות הציונית מועמדים מול תפיסותיהם של הברון רוטשילד ומצדדיו, כתפיסות לאומיות לעומת תפיסות שאינן לאומיות, ואולם מנקודת מבט מעמדית, ובפרט מתוך הבנת הרקע הבורגני של הדברים, נראה כי נכון יותר לבחון הנגדה זו כמחלוקת מעמדית פנימית שמצויה בתוך השיח הלאומי-מעמדי, ואף הלאומי-בורגני, עצמו.

94 אלבוים-דרור, המחר של האתמול, עמ' 68.

95 בעניין הקשר ההדוק בין דת ובין החברה הבורגנית והלאומית ראו: Breuilly, 'On the Principle of Nationality', p. 83.

96 וסרמן, 'יהודים, בורגנות וחברה בורגנית', עמ' 62.

97 פאולה היימן, 'החברה היהודית באירופה', בתוך: מנחם ברינקר, ירמיהו יובל וישראל ברטל (עורכים), זמן יהודי חדש תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי, א, כתר, תל אביב 2007, עמ' 269.

98 בעניין הנטייה התרבותית הבורגנית של התנועה הציונית המערבית ראו: Berkowitz, *Zionist Culture and West European Jewry*, pp. 8-39.

סיכום ומבט קדימה: משפה מעמדית לשפה ויטליסטית?

כפי שראינו, בדרכים שונות ומזוויות שונות, הייתה הסוגיה המעמדית מהותית ביותר בשיח הלאומי המתהווה של שלהי המאה ה-19. שלושת ערוצי המחשבה אשר הוצגו – הכמיהה לנשגבות פוליטית; הכמיהה לעלייה מעמדית, לגיוון מעמדי ולמתאם מעמדי (בין מעמד כקלאס למעמד כסטטוס); ואידאל האיכר הכפול של החזונות הבורגניים – מדגימים בזעיר אנפין תופעה נרחבת הרבה יותר. בשלביו המוקדמים של הרעיון הלאומי היהודי היו הדמיון והשיח המעמדי קשורים בדמיון ובשיח הלאומי ושזורים עד כדי כך שלעתים היה קשה להפריד בין השניים. חלק בסיסי מדמיון ההיתכנות הלאומית עבור רבים במזרח אירופה ובמערב היה דמיון של הנהגה פוליטית יהודית בעלת מאפיינים אציליים, כנהוג במדינות אירופה. חלק חשוב אחר בהנעת הדמיון הלאומי נשזר בשאיפה האישית לעלייה מעמדית, ואילו חלק אחר ביקש לראות בתקומתם של שדרות חברתיות מסורתיות, ובראש וראשונה תקומת מעמד איכרים יהודי, כלי חשוב בהשגת לגיטימציה פוליטית בין-לאומית ליהודים.

גם לדברי אלי כדורי בספרו הקלאסי *Nationalism*, מקומו של האינדיבידואל וסוגיית 'מימוש העצמי' שלו משמשים רכיבים מכריעים באידאולוגיה הלאומית הקלאסית שצמחה באירופה במאות ה-18 וה-19. אלא שלדברי כדורי, מימוש עצמי זה איננו עוד מימוש מעמדי אזרחי בורגני אלא כזה המוציא את האדם מגבולות הפוליטיקה הליברלית אל עבר חזון של חופש מוחלט מהיררכיות של עולם ישן:

הדרישה המוחלטת של הלאומיות מן האינדיבידואל, מקורה בדאגה לחופש האינדיבידואל. לפי דוקטרינת הלאומיות, חופש אמיתי, הוא מצב מסוים של הרצון, אשר כאשר משיגים אותו, מביא למימוש עצמי ולאשרו של האינדיבידואל. הפוליטיקה היא דרך למימוש חזון על-אנושי זה, להקל על צמאון מטאפיזי זה. פוליטיקה כזאת [פוליטיקה לאומית] אינה עוסקת במציאות. המטרה היחידה שלה היא עולם פנימי, והיעד הסופי הוא חיסולה של כל פוליטיקה.⁹⁹

ראינו כי להבדיל מתיאור זה, המוביל לחזון 'על-אנושי', 'מטאפיזי', מרבית הפעילים הלאומיים בשני העשורים הראשונים להתהוות הלאומיות היהודית לא ביקשו למצוא עולם פנימי רומנטי או לסטות מן הפוליטיקה הליברלית, המסדית, הקיימת באירופה. להפך, הם ביקשו למצוא דרך להתנהל בתוך הפוליטיקה האנושית הקיימת, לפי הדגם המערבי, ובתוך הבידול החברתי המקובל. לא היה בכוונתם לקרוא עליה תיגר ממש אלא לנסות למצוא את הדרך להשתלב בתוכה, שהרי בסוף המאה ה-19 הדרך המרכזית להתנהל בתוך הפוליטיקה

99 Elie Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson University Library, London 1961, p. 85. על גישה זו ראו גם: אנתוני ד' סמית, *האומה בהיסטוריה*, באתר ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן, ירושלים 2003, עמ' 24; Philip Spencer and Howard Wollman, *Nationalism: A Critical Introduction*, Sage Publications, London 2002, pp. 6-8.

המקובלת הייתה המסגרת הלאומית.¹⁰⁰ בשאיפות אלו – להנהגה מכובדת, למוביליות מעמדית וללגיטימציה מעמדית לאומית – רבים מהפעילים הלאומיים המוקדמים מייצגים את אותו מרכיב אוטופי שזיהה חוקר הבורגנות הגרמני יורגן קוקה בתרבות הבורגנית הכללית.¹⁰¹

אין בדברים אלה כדי לבטל את אפיון רוח הלאומיות המודרנית שתיאר אלי כדורי בשנות השישים של המאה הקודמת, אלא שבהקשר היהודי לפחות, רוח זו מתאימה בעיקר לשלב מתקדם יותר של הלאומיות, ולא לשלבי התהוותה המוקדמים. אכן, בהקשר היהודי, דומה כי סביב המעבר מן המאה ה-19 למאה ה-20, חל מפנה תפיסתי (אפיסטמולוגי) בתולדות הלאומיות היהודית. נראה כי בעיקר לאחר מותו של הרצל ודעיכתה המהירה יחסית של התקווה להנהגה בורגנית יציבה, אשר סימלה דמותו של הרצל בעיני רבים, השיח המעמדי החל לפנות את מקומו לשיח לאומי שונה באופיו. שיח זה כבר אופייני בשפה ויטליסטית, שמרנית פחות ומהפכנית הרבה יותר, אשר ראתה בלאומיות כשלעצמה מימוש האדם הפוליטי המודרני, הן במובן האידיאולוגי והן במובן הפיזיולוגי. הכמיהות המעמדיות מהסוגים שמצאנו בדברי לבונטין, פרנהוף, בן יהודה, הרצל ורבים אחרים הוקעו כבורגניות; מושג זה החל לקבל גוון שלילי ביותר, בהשפעת התנועות הסוציאליסטיות שהלכו והתחזקו בעולם ובתוך התנועה הציונית. בהשפעת עליית הרעיונות הלאומיים הוויטליסטיים והמהפכניים באירופה,¹⁰² ראו הפעילים הצעירים שזוהו עם תקופת העלייה השנייה והשלישית את פעילותם הלאומית ככזו המבוססת על החידוש החברתי, על הרדיקליות הפוליטית והכלכלית, ולא על ההמשכיות השמרנית אשר בולטת בטקסטים שהובאו בסעיפים למעלה.

'[האם] נגיע אל מטרתנו [הלאומית] [...] אך ע"י צרופי מניות וארבעים פרוטות, ע"י קבלה מעשית ופוליטיקה וחסדי מלכים וחצרותיהם?!' שאל יוסף ויתקין בקול הקורא המפורסם 'אל צעירי ישראל אשר לבם לעמם ולציון' (1906). תשובתו הייתה ברורה – הוא דרש להפנות עורף לפוליטיקה 'הישנה':

התצליח הפוליטיקה בלתי הנתמכת במאות אלפים כידונים בעת הצורך? [...] עלינו להילחם כנואשים, כדובים שכולים! כל מכאובינו, כל מחאותינו ואנחותנו הנוראות שנעצרו בגרוננו מאין יכולת להתפרץ החוצה מפחד אויב, צריכות להשתפך עתה בעבודה לאומית ענקית אי־טבעית להצלחתנו ותחיתנו!¹⁰³

100 ראו למשל: John Breuilly, וכן: Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, p. 11 'Approaches to Nationalism', in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, Verso, London 1996, pp. 146-174

101 Kocka, 'The European Pattern and the German Case', p. 11

102 ראו למשל: דוד אוחנה, *מסדר הניהיליסטים*, מוסד ביאליק, ירושלים 1993, עמ' 41-54.

103 יוסף ויתקין, 'קול קורא', בתוך: יהושע קניאל (עורך), *העלייה השנייה*, כרך מקורות, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 9.

הירידה בדומיננטיות המחשבה הבורגנית-שמרנית בשיח הלאומי והפנייה אל שיח נאו-רומנטי של מימוש עצמי דרך כוחו של האינדיווידואל, קשורה גם בהתחזקות מקומו של 'הפועל' בתנועה הלאומית, בעיקר מראשית המאה ה-20.¹⁰⁴ עליית אידאל הפועל כאדם הלאומי החדש חברה גם להתחדדות והתחזקות הרטוריקה המהפכנית והאישית. אניטה שפירא הסבירה זאת בהקשר של הביוגרפיה של ברל כצנלסון באותה תקופה: 'זוהי שאיפה להתגלות אישית, ספונטאנית, בלתי ממוסדת, יתירה מזו – אנטי-מוסדית, הנובעת מצרכי של היחיד ובונה על רצונו של היחיד לתקן את עצמו ולהשיג את ההארמוניה בינו לבין עולמו'.¹⁰⁵

בדברים אלה דומה כי שפירא תיארה את הרגש הלאומי האירופי במלוא בשלותו, אשר הוא זה שבא לידי ביטוי גם בדבריו של כדורי. ואכן, גם בכתביהם של אנשים כמו ברנר,¹⁰⁶ אהרן דוד גורדון,¹⁰⁷ ומאוחר יותר זאב ז'בוטינסקי¹⁰⁸ אנו רואים כיצד הלאומיות היהודית, כפי שהבשילה עם המעבר למאה ה-20, מתוארת במונחים של גאולה פיזית ורוחנית, אישית וקולקטיבית. כפי שכתב מרטין בובר על מי שכונה בעיקר מימי העלייה השלישית 'חלוצים': 'האנשים הללו כרכו את טובתם האישית בטובת העם והארץ ע"י עבודה. כריכה זו היא היא השינוי שחוללו. מכוחה גדלו לכדי טיפוס חדש – של הגשמה אישית, של חלוציות'.¹⁰⁹ הגשמה אישית-רוחנית, ולא אישית-מעמדית. החיפוש כאן הוא אחר החדש המוחלט, החורג מן המוכר, הרחק מן החלומות המעמדיים המהוגנים על לגיטימציה פוליטית לאומית של הפעילים הראשונים.

הסגנון הפרגמטי – השואף לבעל-ביתיות – פינה את מקומו, הן בשמאל הפוליטי והן בימין הפוליטי, לרוח אחרת, אשר מיקודה הוא במימוש עצמי דרך הלאומיות, ולא באמצעות מוביליות חברתית, של יחידים או של עם, שתתאפשר באמצעות הלאומיות. זהו שינוי טקטוני, אשר במהרה שינה את תדמיתה הפוליטית של התנועה הלאומית היהודית הציונית. כפי שהראה ישראל ברטל, לא בכדי אחד הטיפוסים האידאליים הדומיננטיים של תקופה חדשה זו היה דווקא דמות הקוזק והבדווי – אולי הדמות הרחוקה ביותר מן הציוויליזציה הבורגנית המערבית המהוגנת.¹¹⁰

אכן, הלאומיות הציונית העולה מתחילת המאה ה-20 מתגלה כתופעה שונה מאוד מן הלאומיות הפרוטו-ציונית והציונית שאפיינה את שני העשורים האחרונים של המאה

104 ראו למשל: מגן, פולמוס שנשכח, עמ' 43-45.

105 אניטה שפירא, ברל, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 85. הציטוט של כצנלסון מתוך: 'מכפנים', בתוך: הנ"ל, כתבי ב' כצנלסון, הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ה, עמ' 16.

106 ראו למשל: מנחם ברנר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 103-105.

107 ראו למשל: אהרן דוד גורדון, 'מעט התבוננות', בתוך: אברהם הרצברג (עורך), הרעיון הציוני: קובץ מדברי ראשונים ואחרונים, תר, ירושלים 1970, עמ' 292.

108 למשל בהמנון בית"ר הידוע, שנכתב ב-1932 בפריז.

109 מובא בתוך: גדעון שמעוני, האידיאולוגיה הציונית, מאגנס, ירושלים 1995, עמ' 216.

110 ישראל ברטל, 'קוזק ובדווי', בתוך: הנ"ל (עורך), העלייה השנייה, כרך מחקרים, עמ' 482-493.

ה־19. במקום הבטחת שיפור תנאי החיים של היהודים (במילותיו של הרצל ב־1896, 'ההגירה [הלאומית] היא גם תנועת עלייה מעמדית'¹¹¹), הלאומיות החדשה משליכה את יהבה בעיקר על השתלמותו האישית של היחיד ועל בניית סוג חדש של אינדיווידואל, כסוכן הלאום וכמייצגו המובהק. 'אנחנו, הבריונים!' – הצהיר המשורר יעקב כהן בשירו 'הבריונים' מ־1903, ברוח הוויטליסטית החדשה, 'לגאול באנו ארצנו העשוקה – / תובעים אנו זכותנו ביד חזקה! / בדם ואש נפלה יהודה / בדם ואש יהודה תקום.'¹¹² ברורה ההתרחקות מן המחשבה התועלתנית הליברלית שאפיינה את מרבית הפעילים הלאומיים בעשורים הראשונים של התגבשות הלאומיות, ולעומת זאת – התחזקותה של השאיפה המיתולוגית, האנטי־בורגנית ביסודה (ולא בכדי המשיכה לדמות 'הבריונים' כאן). במובן זה, אף על פי שזוהי תחילתה של הפוליטיקה הלאומית־המעמדית הרשמית בארץ ישראל (עם בניית תנועות הפועלים בארץ וביסוס פוליטיקה מפלגתית), אפשר לראות בתקופה זו גם התרחקות מן השאיפות המעמדיות שעיצבו את ראשיתה. אין ספק שהשפה המעמדית נותרה חלק חשוב מהפוליטיקה הלאומית בארץ ישראל, אך הלאומיות ככוח רעיוני מוביל, מיתולוגי וא־רציונאלי ביסודו, היא זו שקיבלה עתה את הבכורה כאידאולוגיה עצמאית.

111 הרצל, מדינת היהודים, עמ' 12.

112 ראו בעניין זה למשל: שפירא, חרב היונה, עמ' 37-58.